

dr hab. Marek Rembierz, prof. UŚ
Uniwersytet Śląski w Katowicach

**Recenzja pracy doktorskiej mgr Moniki Bukowskiej
„Człowieczeństwo jako kategoria teoretyczna w koncepcji Margaret S. Archer i jej
praktyczne znaczenie” (Warszawa 2021).**

Promotor rozprawy: dr hab. prof. ucz. Krzysztof Wielecki

Promotor pomocniczy: dr Marcin Zarzecki

Decyzją Rady Naukowej Dyscypliny Nauk Socjologiczne (Wydział Społeczno-Ekonomiczny) Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie otrzymałem w celu sporządzenia recenzji rozprawę doktorską mgr. Moniki Bukowskiej, która przygotowana została pod kierunkiem dr. hab., prof. UKSW Krzysztofa Wieleckiego i ze wsparciem promotora pomocniczego dr. Marcina Zarzeckiego.

Zamierzeniem badawczym przedłożonej do recenzji rozprawy doktorskiej, na co trafnie wskazuje jej tytuł, jest prowadzona – przede wszystkim z punktu widzenia zainteresowań badawczych socjologii, ale też i szerzej: uwzględniając kwestię filozoficznych podstaw nauk społecznych – analiza koncepcji człowieczeństwa i człowieka konsekwentnie wypracowywana w namyśle teoretycznym Margaret Scotford Archer. W rozprawie właściwie zrekonstruowana i wnikliwie – uwzględniając szersze tło różnych, a w szczególności filozoficznych, ujęć człowieczeństwa i człowieka – analizowana jest koncepcja Margaret S. Archer, a przy tym trafnie wskazano i słusznie zaakcentowano antynaturalizm i antyredukcyjizm rozwijanego przez Margaret S. Archer podejścia do człowieczeństwa i człowieka.

Do podjęcia takiego zadania badawczego, które jest podstawowym przedmiotem analiz w recenzowanej rozprawie, niejako zachęca sama Margaret S. Archer, gdy zdecydowanie – i ze szczyptą sokratejskiej ironii – demaskuje antropologiczne zagrożenia, będące – intelektualnie i praktycznie groźnym – skutkiem niedostatków (lub wręcz braku umiejętności) krytycznego i przenikliwego rozeznania wpływowych koncepcji życia społecznego, które częstokroć i wśród szerokiej publiczności uchodzą za ważny i niekwestowany wytwór nauk społecznych: „Imperialiści socjologiczni długo i ciężko pracowali nad człowieczeństwem przy użyciu pompy próżniowej, zasysając własności i siły naszego gatunku, pozostawiając próżnię, którą można wypełnić siłami społecznymi. Nawet ludzka skorupa nie była odporna na te zabiegi

i zaczęła implodować, gdy zniknęła jej zawartość. [...] widoczna w ostatniej dekadzie fascynacja »ciałem« była w rzeczywistości ostatnim rozdziałem projektu obalenia człowieczeństwa. [...] im mniej znaczące staje się człowieczeństwo, tym większa przestrzeń dla teorii socjologicznej”¹. Uprawianie teorii socjologicznej ukazującej złożoność i wielowymiarowość człowieczeństwa, a zarazem teorii dającej odpór koncepcjom wypełniającym go pośpiesznie siłami społecznymi, to jedno z tych aktualnych wyzwań intelektualnych, z którymi mierzy się Margaret S. Archer. W swoim sposobie uprawiania socjologii i prowadzenia analiz Margaret S. Archer umiejętnie i konsekwentnie dąży do przekraczania rozpadliny powstałej na gruncie nauk społecznych i zarazem częstokroć oddzielającej ich badania mniej lub bardziej radykalnie od filozoficznych analiz. Ten – zasadnie rzecz można, że filozoficzny i to źródło filozoficzny: ontologiczny, epistemologiczny i aksjologiczny – wymiar dociekań Margaret S. Archer jest we właściwy sposób podjęty i kompetentnie rozpatrywany w recenzowanej rozprawie doktorskiej – również przez przywołanie i poddanie pod dyskusję odpowiednio dobranych filozoficznych koncepcji człowieka.

Jeśli tak się dzieje, iż coraz mniej znaczące staje się człowieczeństwo również na skutek namnażania różnego typu socjologicznych konceptów, to tym bardziej powinno się – w imię rzetelności badawczej – uczynić przedmiotem namysłu człowieczeństwo jako kategorię teoretyczną w koncepcji Margaret S. Archer i jej praktyczne znaczenie, aby wykazać z jakich to racji i w jaki to sposób, ta właśnie koncepcja – wedle deklarowanych i urzeczywistnianych przez Margaret S. Archer dążeń poznawczych – nie pełni (nie powinna pełnić) funkcji „pompy próżniowej” wysysającej – jak czynią to inne koncepcje – człowieczeństwo, a przy tej okazji też dzieląc krytyczne nastawienie krytycznego realizmu warto sprawdzić, czy i ta koncepcja mimowolnie i wbrew intencjom nie staje co najmniej w jakimś zakresie się takową „pompą próżniową” (do czego wrócę na końcu recenzji).

Należy podkreślić, że recenzowana rozprawa doktorska świadczy o tym, iż jej Autorka, mgr Monika Bukowska wykazała się uznania godną dojrzałością intelektualną, a w szczególności – umiejętnością odpowiedniego doboru poznawczo ważnej i stawiającej wysokie wymagania intelektualne problematyki badawczej, jaką są zagadnienia antropologiczne w socjologii, w tym zagadnienia o filozoficznej proveniencji, które można i należy – tak jak czyni Margaret S. Archer – uznać za zagadnienia podstawowe i niezbywalne dla rozwijania teoretycznie dojrzałej i praktycznie użytecznej myśli socjologicznej.

¹ Margaret S. Archer, *Człowieczeństwo. Problem sprawstwa*, tłum. Agata Dziuban, Nomos, Kraków 2013, s. 319.

Struktura recenzowanej pracy doktorskiej jest poprawna. Autorka zaproponowała przejrzystą systematyzację rozpatrywanej problematyki, właściwy jest układ (odpowiednia kolejność) czterech dobrze zatytułowanych i dopełniających się w treści rozdziałów. We wstępie jasno i przekonująco przedstawiono zamierzenia badawcze, a w zakończeniu zebrano uzyskane wyniki i wnioski.

Zgodnie z tradycyjnymi i wciąż obowiązującymi wymaganiami akademickimi, których skądinąd zdecydowaną obrończynią jest Margaret S. Archer, od osoby piszącej rozprawę doktorską przede wszystkim oczekuje się, że dokona ona w przedkładanej dysertacji rzetelnej, wielostronnej i interesującej analizy odpowiednio wyselekcjonowanych przez nią zagadnień ze spektrum obranej problematyki, że oprze się na odpowiednim materiale źródłowym i wesprze analizy i argumenty na reprezentatywnej literaturze przedmiotu. Lektura recenzowanej rozprawy pozwala stwierdzić, iż mgr Monika Bukowska należycie wywiązał się z tego zadania. Autorka jak najbardziej sumiennie przeprowadza rzetelne i interesujące z punktu widzenia socjologii – i nie tylko socjologii – analizy obranych na warsztat badawczy zagadnień, z którymi intelektualnie zmagają się Margaret S. Archer.

Zgodnie z „wewnętrzną logiką” nasyconej treściami filozoficznymi (ontologicznymi, epistemologicznymi i aksjologicznymi) koncepcji człowieczeństwa rozwijanej przez Margaret S. Archer, w rozprawie doktorskiej w szczególności uwagę skupiono na: emocjonalności i refleksyjności człowieka w kontekście jego sprawczości i podmiotowości, akcentując „pomostowy charakter” koncepcji refleksyjności. Właściwie ukazano jak pojmuje się jaźń, tożsamość osobistą i społeczną oraz osobowość jako istotne składniki wypracowywanej przez Margaret S. Archer koncepcji człowieczeństwa i człowieka. Trafnie wyróżniono i poprawnie omówiono typy i funkcje refleksyjności mocno eksponowane w tej koncepcji, słusznie zwracając przy tym uwagę na powiązania refleksyjności z dialogiem wewnętrznym.

Całokształt analiz i dociekań odpowiednio dopełnia zwrócenie należytej uwagi na praktyczne znaczenie koncepcji człowieczeństwa i refleksyjności Margaret S. Archer. W przypadku tej koncepcji rzecz można, że naocznie ujawnia się słuszność stwierdzenia (metodologicznego *dictum*), iż nie ma nic bardziej praktycznego – nic bardziej sprzyjającego dobrze przebiegającej praktyce – od dobrej teorii, która przybliży nas do poznania (widzenia) rzeczywistości taką jaką ona jest, przewyciężając przy tym różnorakie iluzje i złudzenia niejednokrotnie występujące i mnożące się w oglądzie (podejściu do) rzeczywistości. To praktyczne znaczenie ujawnia się w szczególności w przywoływanych i rozpatrywanych w rozprawie wnikliwych analizach Margaret S. Archer dotyczących aktualnych i „palących” kwestii społecznych, analizach, które systematycznie przygotowuje ona na obrady (dyskusje)

Papieskiej Akademii Nauk Społecznych (Pontificia Academia Scientiarum Socialium), tym bardziej, że była ona jej współzałożycielką, wieloletnią członkinią i przewodniczącą. To tutaj w debatach i analizach dotyczących różnorodnych zagrożeń człowieczeństwa – również zagrożeń globalnych – niejako sprawdza się to, co teoretycznie opracowuje Margaret S. Archer; chodzi zwłaszcza o naznaczone tragicznym piętnem ludzkich nieszczęść kwestie biedy, bezrobocia, handlu ludźmi, migracji, wojen, braku dostępu do edukacji i braku międzyludzkiej solidarności. Dzięki – słusznie rzecz można: najwyższej próby – teoretycznymi warsztatowi Margaret S. Archer dokonuje przenikliwych diagnoz dotkniętej wielowymiarowymi patologiami rzeczywistości społecznej, przyczynia się do formułowania realistycznych postulatów wyrażających konieczność – pożądaną z punktu widzenia etyki – zmian i wytyczania dróg prowadzących do efektywnego rozwiązywania nabrzmiałych sytuacji. Co oczywiste, taki – cechujący się także rozsądkiem i roztropnością – namysł teoretyczny nie oznacza dotknięcia stanów patologicznych „czarodziejską różdżką teorii”, która z nagłą je przemieni, ale pozwala dobrze uzasadnić i wypracowywać odpowiednie sposoby postępowania w życiu praktycznym, a tym samym pozwala zapobiec przeciwnym działaniom, przynoszącym w efekcie więcej strat niż korzyści.

W analizach przedstawionych w rozprawie doktorskiej – co stanowi ich walor intelektualny – mgr Monika Bukowska nie stroni od wyprowadzania własnych wniosków, które jak się wydaje mogących pełnić dość ważną rolę dla teoretycznie zorientowanej socjologii, a z pewnością mogą one pobudzać do kontynuacji – otwarcie nawiązującej do filozofii – refleksji socjologicznej nad kwestiami antropologicznymi.

Nadmienić należy, że inicjatywy naukowe podejmowane przez prof. UKSW Krzysztofa Wieleckiego w zakresie prowadzenia badań nad myślą socjologiczną Margaret S. Archer, w tym zespolone z nimi problemowo, prowadzone przez niego seminarium doktoranckie (na którym gościła jako współprowadząca je Margaret S. Archer), uznać należy – uwzględniając także znaczący dorobek naukowy profesora Wieleckiego w tym zakresie – za środowisko intelektualne, które jak najbardziej sprzyja systematycznemu prowadzeniu pogłębionego i rzetelnego namysłu nad koncepcjami twórczo rozwijanymi przez Margaret S. Archer, refleksji nad podstawami – również czy też zwłaszcza podstawami filozoficznymi: ontologicznymi, epistemologicznymi i aksjologicznymi – socjologicznego rozumienia człowieka i spraw ludzkich. Stanowi to dobrą inspirację i mocną zachętę do podejmowania przez młodych adeptów nauki w ich rozprawach doktorskich z socjologii badań nad relacjami między socjologicznymi a filozoficznymi (z uwzględnieniem kwestii ontologicznych, epistemologicznych i aksjologicznych) koncepcjami człowieka i spraw ludzkich, które są

przedstawiane przez usposobionych filozoficznie – tak jak Margaret S. Archer – teoretyków socjologii rozwijających istotną dla całokształtu socjologii refleksję antropologiczną.

Sytuacja, że Autorka i Promotor rozprawy pozostają w dość intensywnym kontakcie intelektualnym z Margaret S. Archer sprawia, iż nasuwają się pytania o to, jak Margaret S. Archer oceniłaby przedłożoną jej do recenzji pracę doktorską napisaną przez mgr Moniką Bukowską pod kierunkiem prof. Krzysztofa Wieleckiego? Jakiej jej walory mogłaby dostrzec i zaakcentować, a na jakie jej słabości wskazałaby w pisanej przez nią recenzji? I jak ogólnie oceniałby ona rozprawę doktorską przygotowaną pod kierunkiem jednego ze znawców i promotorów jej myśli socjologicznej, a także twórczych kontynuatorów prowadzonych przez nią badań? Te pytania w jakiejś mierze i nieco prowokacyjnie narzucają się przy okazji pisaniu tej recenzji, a myślę, że tak Autorka jak i Promotor tej rozprawy w trakcie jej pisania takie pytania podczas seminaryjnych dyskusji też sobie stawiali. Pod adresem Autorki i Promotora nasuwa się propozycja, czy wręcz postulat, aby – jako wysoce kompetentni badacze – podjęli się opublikowania w języku polskim – wraz z ich rozbudowanymi komentarzami – antologii zebranych recenzji i polemik, które wyszły spod – iskrzącego wyrazistością sformułowań – pióra Margaret S. Archer, przy czym w komentarzach towarzyszących polskiej antologii Archeriańskich recenzji i polemik warto również zwrócić uwagę na to jak w nich traktowana jest problematyka człowieczeństwa jako kategorii teoretycznej.

Problematykę koncepcja człowieczeństwa i człowieka podejmowaną w namyśle teoretycznym Margaret S. Archer w obszarze należącym do badań socjologicznych można i należy zestawiać, porównywać i konfrontować z zapatrywaniami, wizjami i koncepcjami człowieczeństwa i człowieka wypracowywanymi przez innych myślicieli społecznych, zwłaszcza przez filozofów, którzy na podstawie przyjętych przez nich ontologicznych, epistemologicznych i aksjologicznych założeń, jak też światopoglądowo uwarunkowanych punktów widzenia, zmagają się – częstokroć na swój własny, zdecydowanie autorski sposób – z tą wielowymiarową problematyką. W recenzowanej rozprawie doktorskiej są również z dobrym skutkiem podejmowane takie tropy, a w tym o wyraźnie filozoficznym charakterze. Co więcej i co warto podkreślić, recenzowana rozprawa – dzięki rzetelności badawczej i śmiałości podejmowaniu filozoficznych odniesień – przygotowuje odpowiedni grunt pod prowadzenie dalszych, tak ukierunkowanych badań nad myślą socjologiczną Margaret S. Archer, w których będzie można – w komparatystycznym ujęciu, wedle właściwych mu metod postępowania – zestawiać i porównywać koncepcja człowieczeństwa i człowieka Margaret S. Archer z innymi – w tym filozoficznymi – koncepcjami człowieczeństwa i człowieka.

W rozprawie doktorskiej przekonująco wykazano, że wskazana w tytule i stanowiąca przedmiot badań problematyka człowieczeństwa jako kategorii teoretycznej w koncepcji Margaret S. Archer i jej praktyczne znaczenie jest warta współcześnie podejmowanych analiz z odniesieniami do obecnie toczonych debat socjologicznych i szerzej – debat publicznych.

Lektura recenzowanej pracy doktorskiej skłania do wniosku, iż mgr Monika Bukowska w dużej mierze podziela rozpatrywaną przez nią koncepcję człowieczeństwa i człowieka, którą wypracowała Margaret S. Archer, uznając ją za jedną z intelektualnie bardzo cennych zdobyczy współczesnej socjologii, za nie tracącą aktualności silną inspirację i podniecie dla twórczego i zarazem metodologicznie uporządkowanego rozwijania myśli socjologicznej sięgającą do dobrze jej znanej refleksji filozoficznej. W tym miejscu pozwolę sobie zaproponować Autorce, jako asumpt do dalszego rozwijania przez nią refleksji i teorii socjologicznej, wart podjęcia w jej kolejnych publikacjach, „eksperyment intelektualny” o wyraźnie filozoficznym rodowodzie: przeprowadzenie inspirowanej różnymi nurtami refleksji socjologicznej i antropologicznej krytyki – i niejako śmiałej dekonstrukcji – stanowiska antropologicznego wypracowanego przez Margaret S. Archer, wychwycenia dzięki temu ukrytych słabości w przyjętych przez Margaret S. Archer założeniach i przedzałożeniach oraz być może ukrytych niespójności w toku jej argumentacji (nieuprawnionych przeskoków w argumentacji i ich retorycznego maskowania). Taki „eksperyment intelektualny” wydaje się być zgodnym z właściwymi dla krytycznego realizmu sposobami postępowania, których niekwestionowaną mistrzynią jest Margaret S. Archer.

Co do uwag, to w ramach recenzenckich obowiązków zwrócę uwagę na niektóre kwestie wymagające poprawienia lub przemyślenia i dopracowania:

(1) Lepszej eksplikacji w całości wywodów wymaga użyty w tytule rozprawy i kluczowy dla niej zwrot „kategoria teoretyczna” (czy jest takowa kategoria?), jak też bardziej szczegółowych analiz wymaga istotne dla całości dociekań rozumienie teorii i teoretyczności, ponieważ niejako milcząco założono, że to, co dotyczy teorii i jej walorów jest samo przez się zrozumiałe.

(2) Jeśli Autorka słusznie stwierdza: „Pozwolę sobie wyrazić sugestię, iż odczytanie tak trudnych i złożonych propozycji naukowych jest zawsze autorskie. Moje, choć oczywiście skromne, jest przedmiotem niniejszej pracy. Poza tym, streszczenie tak bogatego i różnorodnego, a zarazem bardzo trudnego w odbiorze dorobku teoretycznego, zawsze jest jakąś syntezą, interpretacją opartą o własne kryteria, mniej lub bardziej trafne i wnoszące coś lub nie do zrozumienia analizowanej twórczości” (s. 10), to w tym kontekście nieco niefrasobliwie i nieco niezbornie brzmi wcześniejsza deklaracja: „Oczywiście, nie odkryję niczego ponad to,

co autorka sama o sobie twierdzi. Moja praca ma po prostu, charakter porządkujący i syntetyzujący” (s. 7); trzeba te deklaracje we wstępie uporządkować i uczynić spójnymi.

(3) Lepiej odpowiednio przeredagować również kolejną deklarację: „Będę się starała udowodnić te hipotetyczne stwierdzenia, a przede wszystkim przedstawić ideę ...” (s. 8), aby nie wszczynać na wstępie debaty metodologicznej o tym co to jest udowodnienie, czym jest hipoteza i hipotetyczne stwierdzenia, a do tego jeszcze nieco już weselsza kwestia, na czym ma polegać owo „staranie się”?

(4) Zbyteczne wydają się (s. 17) kwadratowe nawiasy z zawartą w nich informacją o roku wydania, umieszczane po wymienianych tytułach książek Margaret S. Archer.

(5) Dlaczego zastawano zapis dużymi literami: Realizm Krytyczny został rozwinięty w latach 70 – tych przez Roya Bhaskara” (s. 29)?

(6) Należy przeredagować fragment ze ss. 136/137, aby uniknąć zakłócającego lekturę, swoistego efektu „nałożenia się”: „Archer pisała, że „Ludzie posiadają skłonność łączenia trybów refleksyjności, aczkolwiek dominujący tryb ma kluczowe znaczenie dlatego jak reagujemy na sytuacje. To ograniczenie jest zgodne ze zobowiązaniami Archer dotyczącymi realizmu krytycznego, które zakładają istnienie otwartego społeczeństwa o stale pojawiających się właściwościach i złożonych, intransywnych mechanizmach przyczynowych. Tryby refleksyjności nie są zatem statystycznie związane ze statusem społeczno-zawodowym jako ciągła nić od urodzenia i dalej. Zamiast tego, Archer określa ich powiązanie z obecną sytuacją społeczno-ekonomiczną”⁵²⁹; przy czym przypis 529 odnosi do M. S. Archer, Making our Way ...- to trzeba uporządkować.

(7) Literówka w: Rozdział IV. Praktyczne znaczenie koncepcji człowieczeństwa irefleksyjności Margaret S. Archer – s. 138.

(8) Uporządkowania wymaga ostatni akapit rozdziału IV: „W związku z powyższym należy podkreślić, że każdy aspekt rzeczywistości społecznej ma charakter z narodowy. Przy czym jego ontologiczne ukonstytuowanie jest całkowicie zależne od ludzkiej aktywności, pomimo faktu, że myśli i działania ludzi są uwarunkowane...” (s. 160).

To przykładowe literówki i niedociągnięcia w redakcji tekstu, które należałoby usunąć, aby nie zakłócały lektury całości rozprawy.

Podsumowując, za warte wyeksponowania walory recenzowanej pracy doktorskiej w szczególności uznać należy:

- odpowiedni dobór ważnej i nieczęsto podejmowanej w systematyczny sposób problematyki teoretycznej (antropologicznej) w obszarze myśli socjologicznej, która głęboko

sięga do myśli filozoficznej oraz systematycznie i twórczo rozwija wedle własnych reguł zaczerpnięte z niej wątki;

- wskazana w tytule i podjęta w pracy doktorskiej problematyka socjologiczna nie była dotychczas – zwłaszcza na polskim gruncie – przedmiotem w ten sposób ukierunkowanych badań nad – niełatwą do odczytania i interpretacji – myślą socjologiczną Margaret S. Archer, badań prowadzonych w oparciu o właściwie dobraną bazę źródłową;

- przedstawiono w pracy pogłębioną, wielostronną i interesującą analizę myśli socjologicznej Margaret S. Archer dotyczącej w szczególności jej koncepcji człowieczeństwa i człowieka; wykazując merytoryczne kompetencje przedstawiono analizę problematyki z zakresu filozoficznie (ontologicznie, epistemologicznie, aksjologicznie) nasyconej teorii socjologicznej, która wykazuje wiele wątków doniosłych poznawczo i praktycznie – przy czym bardzo wyraźnie ukazano także wymiary praktyczne teoretycznego namysłu w socjologii;

- trafnie scharakteryzowano elementy – zwłaszcza refleksyjność – wiodące w koncepcji antropologicznej – jak przekonująco wykazano w rozprawie – konsekwentnie, krok po kroku, bez „pójścia na skróty” wypracowanej przez Margaret S. Archer;

- oparcie się na odpowiednio dobranych publikacjach Margaret S. Archer i na reprezentatywnej literaturze dotyczącej jej myśli socjologicznej;

- na bardzo wysoką ocenę zasługuje – podkreślane w recenzji – wyprowadzanie własnych wniosków, otwierających perspektywy dalszych badań nad nasyconą treściami i problemami filozoficznymi myśli socjologiczną Margaret S. Archer.

Dzięki rekonstrukcji i analizom elementów myśli socjologicznej Margaret S. Archer zawartym w recenzowanej pracy doktorskiej otwiera się pole do prowadzenia dalszych dyskusji dotyczących różnych aspektów koncepcji Margaret S. Archer oraz nasuwają się też – różnego rodzaju, intelektualnie ożywcze – wątpliwości i uwyrażniają pytania wobec idei (koncepcji) antropologicznych i też socjologicznych formułowanych i preferowanych przez Margaret S. Archer w jej ujęciu krytycznego realizmu.

Konkluzja. Recenzowana rozprawa doktorska mgr Moniki Bukowskiej „Człowieczeństwo jako kategoria teoretyczna w koncepcji Margaret S. Archer i jej praktyczne znaczenie” spełnia ustawowe wymagania stawiane wobec prac doktorskich i może być przedmiotem dalszego procedowania w kolejnych etapach obrony pracy doktorskiej.

Marek Rembierz